

UOT 81**UOT 81'367****46 21 45****MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FRAZEOLOGİZMLƏRİN
FORMALAŞMASINDA “BİR” SAYININ ROLU VƏ MÖVQEYİ****E.İ.TAĞIYEVA***Bakı Dövlət Universiteti**e.t.mammadova@mail.ru*

Məqalə, təfəkkür və dil əlaqəsinin mürəkkəb münasibətində formalaşmış inkişaf edən dil vahidlərindən biri olan frazeoloji birləşmələrin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Aydın olur ki, frazeoloji birləşmələr hadisə və faktlara yalnız nominativ (adlandırma), informativ (məlumat vermə) münasibəti deyil, habelə fərdi-emosional münasibəti əks etdirir.

Açar sözlər: dil, frazeoloji birləşmə, bir sayı, pro və prepozisiya, sakramentallıq.

Təfəkkür və dil əlaqəsinin mürəkkəb münasibətində formalaşmış inkişaf edən vahidlərdən biri frazeoloji birləşmələrdir. Frazeoloji birləşmələr hadisə və faktlara yalnız nominativ (adlandırma), informativ (məlumat vermə) münasibəti deyil, habelə fərdi-emosional münasibəti əks etdirir. Daha dəqiq desək, “frazeoloji vahidlər özündə dilin obrazlı vasitələr fondunu nümayiş etdirir” (1, 15). Qeyd edək ki, frazeoloji birləşmələrin müstəqil sözlərə ekvivalent olması dilçilikdə mübahisəli məsələlərdəndir. Elə frazeoloji birləşmələr var ki, onlar tam tutumu ilə sözə ekvivalentdir; başa düşmək, qulaq asmaq, yola düşmək və s. onlarla bu tipli birləşmələri buna misal göstərmək olar. Lakin frazeoloji birləşmələrin böyük hissəsində komponentlərin dinamikliyi hiss olunur və onlarda sözə yaxın məzmun nəzərə çarpsa da, konkret sözlə əvəzləmək olmur. Burada bir təbii hal da vardır. Frazeoloji birləşmələr leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinə görə dildə hazır şəkildə mövcud olan vahidlərdir, bu baxımdan da onlar leksik vahid olan sözlərə çox yaxındır (2, 149) və çox zaman da üst-üstə düşürlər. Bu baxımdan frazeoloji vahidlərin tərkib cəhətdən öyrənilməsi aktual məsələlərdəndir.

Dilimizdəki frazeoloji birləşmələr həm məzmun, həm struktur baxımdan diqqəti cəlb edən vahidlərdəndir. Frazeoloji birləşmələrin formalaşmasında başqa nitq hissələri ilə yanaşı, saylar da mühüm yer tutur. R.Xəlilov saylardan bəhs edərkən belə bir məsələyə diqqəti cəlb edir: “Şübhəsiz, kəmiyyət anlayı-

şının, sayların tarixi yalnız riyaziyyatla deyil, dil ilə də qırılmaz surətdə bağlıdır. Təfəkkürün tarixi inkişaf prosesində kəmiyyət anlayışı, o cümlədən saylar getdikcə daha çox mücərrədləşmişdir” (4,4). Bu baxımdan saylar fikrin həm dəqiq kəmiyyət məzmununun ifadəsində, həm də mücərrəd fikrin ifadəsində rola malikdir. Elə bu cəhətdən də saylar frazeoloji birləşmələrin tərkibində müxtəlif vəziyyətlərdə və funksiyalarda çıxış edir.

Sözsüz ki, frazeoloji birləşmələrin tərkibində sayların işlənmə tezliyi də eyni deyil. Lakin o fikirlə razılaşmaq olmaz ki, “Bir sayı, demək olar ki, sabit söz birləşmələri daxilində müstəqil şəkildə çıxış edə bilmir. Görünür, həmin sayın sinonimləri (tək, yalnız, təkçə və s.) buna imkan vermir” (4,55). Azərbaycan dili frazeologiyasının əsas tədqiqatçılarından olan H. Bayramov da bu fikirdədir ki, tərkibində say olan sabit birləşmələr olduqca məhduddur və “fərqləndirici əlamətinə görə bunları tiplərinə ayırmaq da məqsədəuyğun deyildir” (2,112). Araşdırmamız onu da göstərir ki, sinonimləri ilə yanaşı, “**bir**” sayı frazeologizmlərdə kifayət qədər məhsuldar işləkliyə malikdir. Həm də frazeologizmlərdə “**bir**” sayı müxtəlif funksiyalara və mövqelərə malikdir. Bəzi türkoloji əsərlərdə türk dillərində, xüsusən də oğuz qrupu türk dillərində “bir” komponentli frazeoloji vahidlər çoxluq təşkil etdiyi göstərilir (5,246). Bəzi əsərlərdə sayların, o cümlədən “**bir**” sayının frazeoloji birləşmə yaradıcılığında rolundan müəyyən münasibətlərlə bağlı bəhs etmişlər (4,54-67).

“**Bir**” sayının frazeoloji birləşmələrdə iştirakını aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

1. Birləşmə daxilində neçə sayda sayın işlənməsinə görə frazeologizmlər. Bunun özü iki daxili qrupa bölünür:

a) bir qrup frazeologizmlər iki sayın əsasında yaranır.

Dilimizdə bir sıra frazeologizm var ki, onların formalaşmasında **iki saydan** istifadə olunur. Birləşmənin ümumi məzmununun tələbi ilə bu saylar fərqli səciyyəli olur. Belə ki, bu tip frazeoloji birləşmələrin bəzində “**bir**” sayının özü iştirak edir. Bu tip frazeologizmlər dilimizdə azlıq təşkil edir. İkinci sayın özünün də hansı vahid olması burada müəyyən rol oynayır. Həmin frazeologizmlərdə “**bir**” sayı ilə yanaşı, “**iki, beş, yeddi, qırx, min**”, hətta “**bir**” sayının özü təkrarən işlənir.

Bəzi frazeologizmlər iki müxtəlif saydan ibarət olur. Bunlarda sayların sıralanması da fərqli səciyyəlidir. Belə ki, bəzi birləşmələrdə “**bir**” əvvəl, digər saylar isə sonra işlənir; ikinci qrupda isə əvvəl digər saylar, sonra isə “**bir**” sayı gəlir. Bu saylar içərisində “iki, beş, yeddi, qırx, min” sözlərini xüsusilə göstərmək olar. Bu sayların da iştirak etdiyi frazeologizmlərə aşağıdakıları misal gətirmək olar: **bir ürəkdən (könüldən) min ürəyə (könülə) vurulmaq (aşıq olmaq); bir ağaca çıxıb, min budağı silkələmək; bir dili var, bir güllə ilə iki dovşan vurmaq; bir yumub, beş tökmək; birinin üstünə beşini qoymaq.**

Müasir dilimizdə “min bir rəngə çalmaq” frazeologizmi də vardır ki, bu frazeologizm “həddindən artıq müxtəlif rənglər vermək” anlamına malikdir.

“**Min**” sayının iştirakı ilə formalaşan frazeologizmlərdən biri də “**bir yeyib, min şükür etmək**” ifadəsidir. Bu həyatdan razılıq, optimizm mənasında işlədilir. Əslində bu frazeologizmdə “bir” və “min” sözlərini qarşılıqlı şəkildə verilməsi birləşmədə başqa məzmun da daşıyır. Belə ki, “bir” sözünün iştirakı olan həmin frazeologizmin mənasını daha dəqiq belə vermək olar: aza qane olub (az olsa da), hər şeydən razı olmaq. Deməli, bu birləşmənin ifadə etdiyi mənanı anlamaqda hər iki sayın rolunu nəzərə almaq lazımdır. E.Tenişev yazır: “Güman etmək olar ki, türk dilləri iki sayının son hədd olduğu bir dövrü keçirmişlər. İndi həmin dövrdən yalnız relikt forma qalmışdır” (6, 165). Bizə görə, burada “birdən ikiyə”, yəni “birdən sonsuzluğa qədər” deməkdir.

Frazeoloji birləşmələrdə “bir” ilə paralel şəkildə işlənən saylardan biri də “beş” sözüdür. Bu sözün iştirakı ilə “**bir deyib, beş gülmək; bir yeyib, beş vermək; bir yumub, beş tökmək**” frazeologizmləri formalaşmışdır.

“**Bir yeyib, beş vermək**” frazeologizmi “**əliaçıq insanlara**” aid edilir. Hərfi mənası “özünü bir yedikdə başqasına beş vermək” deməkdir. Burada da “beş” sözü “bir” sözünə qarşı qoyularaq, az-çox münasibətini özündə əks etdirir. “Bir yumub, beş tökmək” lüğətlərimizdə “göz yaşını axıtmaq” kimi təqdim edilir. Amma, fikrimizcə, bu frazeologizm adicə göz yaşını axıtmaq və ya ağlamaq mənasında deyil, burada emosional-ekspressiv çalar da özünü göstərir, yəni sürəkli göz yaşını tökmək-gözünü bir yumanda beş dəfənin göz yaşını axıtmaq.

Məlumdur ki, dilçilikdə sayların sakramentalliyindən də bəhs olunur. Yəni “hər hansı bir dildə məişətlə, dini görüşlər, müxtəlif adət və ənənələrlə bağlı olaraq bəzi saylar daha tez-tez işlədilir. Bunlar müqəddəs, sevimli, əziz və qiymətli saylar hesab edilir. Dilçilik ədəbiyyatında bu məsələ sayların sakramentallığı adlanır” (4,29). Qeyd edək ki, dünya dilləri üzrə, əsasən, **üç, beş, yeddi, səkkiz, doqquz, on iki, qırx, altmış, üç yüz altmış** və s. sakramental say sayılır. Azərbaycan dilində isə, tədqiqatçıların gəldikləri qənaətə görə, əsas etibarilə **üç, yeddi, qırx** sayları müqəddəs vahidlərdir.

Frazeoloji birləşmələrdə iştirak edən saylardan biri “**qırx**” sayıdır. Sakramental saylardan olan bu söz də şifahi xalq ədəbiyyatının dilində geniş işləkliyə malikdir: **qırx gün, qırx gecə, qırx quldur, qırx gün, qırx gecə toy, qırx arşın quyu, qırx otaq, qırx hərəmi, qırx incəbelli qız** və s. Alimlərin fikrinə görə, bir zamanlar “**qırx**” sayı da türklərin təfəkküründə sayların sonunu hesab edilmişdir. Dilimizdə bu sayla formalaşan yalnız bir frazeologizmə rast gəldik: **bir dili var, qırx açarı**. Bu frazeologizmin mənası lüğətlərdə “riyakar, ikiüzlü adam” kimi təqdim olunur (1, 69). Lüğətdə belə bir misal nümunə verilir: Mən bilirəm ki, sizin bir diliniz var, qırx açarınız (“Şahzadə Mütəlib” nağılı). Fikrimizcə, burada riyakarlıqdan daha çox “fikri bir neçə yerə yoza bilmək, fikrin məğzini çətin tapmaq” mənası vardır.

“**Bir**” iştirakı ilə formalaşan bir sıra başqa ifadələr də vardır ki, onlar da yersiz olaraq, sabit söz birləşmələri içərisinə salınmışdır. **Bir az, bir gün, bir kəs, bir azdan, bir qədər, bir xeyli, bir vaxt, bir anlıq, bir təhər, bir neçə, bir şey, heç bir şey**, və s. ifadələr bu qəbildəndir. Göründüyü kimi, bu

ifadələrin bir hissəsi, sərbəst söz birləşməsidirsə, bəziləri dilçiliyimizdə hətta tərkibi-mürəkkəb say kimi qəbul edilmiş sözlərdir.

b) Birləşmə daxilində yalnız bir sayının iştirak etdiyi frazeoloji birləşmələr.

İkiqat sayların iştirakı ilə formalaşan frazeologizmlərin bir hissəsində hər iki say “bir” sayından ibarət olur. Bu frazeologizmlərdə “**bir**” sayı əslində miqdar sayı funksiyasında olmasına baxmayaraq, onlarda mücərrədlik daha üstündür. Bu sayların birləşmə daxilində rolu da müxtəlif səciyyəli olur.

Bu tipdən olan bəzi frazeologizmlərdə “**bir**” öz kəmiyyət funksiyasında işlənsə də, burada ümumilik məzmunu daha qabarıqdır, daha doğrusu, sayın əlaqələndiyi digər sözlə əlaqədə “**bir**” konkret say məzmunundan uzaq olur. Bu frazeologizmlərin çoxunda “**bir**” bədən üzvləri ilə (**baş, ayaq, əl, diz** və s.) əlaqələnir: “**Bir əli yağda, bir əli balda**”, “**bir ayağı o dünyada, bir ayağı bu dünyada**”(bir ayağı burda, bir ayağı qəbirdə), “**bir ayaq sənin, bir ayaq mənim**”, “**bir baş, bir ayaq olmaq**”, “**bir başına, bir dizinə vurmaq**”, “**bir əl, bir təpə qalmaq**”, “**bir qarın ac, bir qarın tox**”, və s. Məs.: “**bir qarın ac, bir qarın tox**” frazeologizmində bütünlükdə təzad anlayışı ifadə olunmur. İfadənin leksik mənası “yarıac” və ya “yarıtox” deməkdir. Burada “ac-tox” antonim söz qarşılaşması olsa da, onların əlaqələndiyi “qarın” sözünün işlənmə məqamı qeyri-realdır və bu qeyri-reallıq həmin frazeologizmdə işlənmiş “bir” sözü ilə bağlıdır. Məlum olduğu kimi, “insanın bir qarını” vardır; frazeologizmdə isə “iki qarın olması” təsəvvürü yarana bilər. Halbuki burada “qarın” sözünün həqiqi mənası gizlin qalır; burada insanın bir dəfə yeyib, bir dəfə yeyə bilməməyi mənası başa düşülür. Hərfi mənası: “bir dəfə qarın ac, bir dəfə tox” olur.

“**Baş**” və “**ayaq**” sözlərinin iştirakı ilə formalaşan frazeologizmlərdən biri “**bir baş, bir ayaq olmaq**” ifadəsidir. Bu frazeoloji birləşmədə antonim səciyyəli sözlərin olmasına baxmayaraq, burada tam paralelizmin mövcudluğundan danışmaq olmaz. Digər tərəfdən isə, burada antonim sözlər antiteza yaratmağa xidmət etməmişdir. Ona görə də ifadədə antiteza yox, əksinə, bütövlük, tamlıq anlamı özünü göstərir. Bu frazeologizmin konkret mənasına gəldikdə, məlum olduğu kimi, bir neçə insanda müvafiq sayda baş və bir o qədər də ayaq olur. Göstərilən frazeologizm insanların eyni cür düşündüyünü və eyni həyat tərzini yaşadığını bildirmək üçün işlədilir.

Məlum olduğu kimi, felin inkarlıq şəkilçisi antonimlik yaratmır. Belə ki, “gedir” və “getmir” sözləri bir-biri ilə antonim deyil, amma bir frazeologizm daxilində paralel konstruksiyanın təkrar komponenti olaraq işləndikdə antiteza yaradır: bir ayağı gedir, bir ayağı getmir. Tabesiz mürəkkəb cümlə quruluşunda olan bu ifadədə biri digərinə qarşı qoyulan iki fakt verilmişdir. Struktur baxımdan paralel olan bu ifadənin ikinci komponentindəki təkrarlanan “getmir” sözünü “yox” sözü ilə əvəzləmək olar: bir ayağı gedir, bir ayağı yox. Burada hətta ikinci “bir” sözünü-sayı sifətlə-“digəri” sözü ilə əvəzləmək olar: **bir ayağı gedir, digəri (ayağı) yox.**

Paralel konstruksiyaların bəzində antonim sözlər iştirak etmir və təbii ki, bunlarda antiteza faktı da özünü göstərmir. Çox halda bunlarda təkrarlanan söz işlədilmir. Məs: **bir əl, bir təpə qalıb; bir başına, bir dizinə vurmaq; bir dəri, bir sümük qalmaq; bir tük qaldı, bir sümük** və s. Qeyd edək ki, bu frazeologizmlərin əksəriyyətində potensial təkrarlanan söz yalnız bir komponentdə-ya birinci, ya da ikinci komponentlə işlənir. Buraya **“bir dəri, bir sümük qalmaq”, “bir tük qaldı, bir sümük”, “bir əl, bir təpə qalmaq”, “bir əli yağda, bir əli balda qalmaq”** frazeologizmləri daxildir. Göründüyü kimi, bu frazeologizmlərdə təkrarlanan söz “qalmaq” felidir və bu fel komponentlərin son vahididir. Təkrarlanan son vahidin ellipsis xarakterli hal hesab edilir. Bu frazeologizmlər ayrı-ayrı semantik yükə malikdir. **“Bir dəri, bir sümük qalmaq”** frazeologizmi **“çox arıqlamaq”, “bir tük qaldı, bir sümük”** frazeologizmi **“heç nə qalmadı”, “bir əl, bir təpə qalmaq”** isə **“tək-tənha qalmaq”** mənasında təqdim olunur.

“Bir” sayının iştirakı ilə formalaşan və paralel konstruksiya şəklində olan frazeologizmlərin eləsi də var ki, burada say əslində kəmiyyətə məhdudluq anlayışı yaradır. Bu frazeologizmdə olan **“bir”** sayım prosesi ilə bağlanır, yəni konstruksiyada nə qədər **“bir”** təkrarlanırsa, o qədər say nəzərdə tutulur. **“Bir Allah bilsin, bir də sən”** frazeologizmi öz aramızda qalsın, başqası bilməsin” anlamındadır.

2. Yalnız “bir” sayından ibarət olan frazeologizmlər

Bu saylar frazeoloji birləşmələrin müxtəlif yerində işlənərək rəngarəng funksiyalar daşıyır. Bu ifadələrdə marağ çəkən cəhətlərdən biri budur ki, onlardan “bir” sayını çıxarmaq mümkün deyil. Bu isə onu göstərir ki, həmin birləşmələrin formalaşmasında “bir” sayı həlledici komponentlərdəndir. A) Bu frazeologizmlərin az bir hissəsində **“bir” sayı ifadənin əvvəlində** işlənir və daha çox qeyri-müəyyənlik bildirir. Həmin vahidlər həm söz birləşməsi, həm də cümlə şəklində olur. Söz birləşməsi şəklində olanlar həm ismi, həm də feli birləşmə quruluşundadır. **“Bir ətək”, “bir anbar”, “bir dünya”, “bir aləm”, “bir quran”, “bir saatlıq xəlifə”** birləşmələri birinci növ təyini söz birləşməsi strukturunda, **“bir göz qırpımında”** frazeologizmi ikinci növ, **“bir yuvanın quşu”, “bir bezin qırağı”** frazeologizmləri isə üçüncü növ təyini söz birləşməsi strukturunda formalaşmışdır. İlk beş frazeologizm “çoxlu” mənasına malikdir və buradakı çoxluq anlayışının yaranmasında “bir” sayının da müəyyən rolu vardır. Belə ki, “bir” sayı həmin sözün çoxluq, nəhənglik potensialı ilə əlaqədardır.

“Bir saatlıq xəlifə”, “bir atımlıq barıt”, “bir çimdik”, “bir barmaq” və s. frazeologizmləri də məzmun etibarilə bir-birinə yaxındır. Bu frazeologizmlərin hamısında **“bir”** kiçiklik anlamı ilə əlaqələnir və qoşulduqları sözün ifadə etdiyi kiçiklik anlayışını daha da artırır. **“Bir saatlıq xəlifə”** hökmü **“çox az çəkən insan haqqında”, “bir atımlıq barıt”** “qısa müddətli hökm” haqqında deyilir, **“bir çimdik”** və **“bir barmaq”** frazeologizmləri **“çox az”** mənasını ifadə edir. **“Bir içim su kimi”** frazeologizmi **“asan”** mənasını bildirir və

iki şəkildə işlədilə bilər. Birinci halda eyni anlayışın ikiqat ifadəsi kimi, yəni “bir su içim kimi” və “asan” ifadələri birlikdə işlənir: bir su içim kimi asan. İfadənin bu şəkildə işlədilməsi fikrin daha aydın və dəqiq nəzərə çatdırılmasına xidmət edir, yəni su içmək qədər asan. İkinci halda “asan” sözü işlədilmir, lakin bir az əvvəlki ifadələrdə gördüyümüz kimi, burada xəbərlilik şəkilsindən istifadə olunur: bir su içim kimidir.

“**Bir çürük qoz**” ifadəsi də real fakt üzərində meydana çıxsada, müasir dilimizdə fikrin obrazlı təqdimi zamanı frazeologizm kimi çıxış edir. Maraqlıdır ki, birləşmə kimi bu ifadə “**bir**” olmadan işlədilmir. Bu frazeologizm “çox dəyərsiz, qiyməti olmayan şey” haqqında danışarkən istifadə edilir. Həmin əşya konkret varlıqlar olduğu kimi, mücərrəd anlayışlar da ola bilər. Digər tərəfdən, bu frazeologizm ismi birləşmə kimi, digərində isə “dəymək” sözü ilə birlikdə də işlədilə bilər. Hətta frazeoloji lüğətlərin bəzisində bu ifadə məhz “**bir çürük qoza dəyməz**” şəklində verilir. Bədii əsərlərdən gətirilmiş aşağıdakı misallarda hər iki forma ehtiva olunmuşdur: *Sənin düşüncələrin bir çürük qoza da dəyməz* (İ.Hüseynov); *İndi Güləlinin var-dövləti bir çürük qozdur* (M.İbrahimov).

İkinci növ təyini söz birləşməsi strukturunda verdiyimiz “**bir göz qırpmında**” sonuncu frazeologizmi də ifadə etdiyi mənə baxımından həmin frazeologizmlə səsləşir və “çox qısa müddətdə” mənasını bildirir.

Nəhayət, üçüncü növ təyini söz birləşməsi strukturunda olan “**bir yuvanın quşu**” və “**bir bezin qırağı**” frazeologizmləri məzmunca da bir-birinə yaxındır. Əvvəla, bunların ikisi də mənfi məzmunla malikdir. Digər tərəfdən isə, hər iki frazeologizm bir-birinə yaxın, hətta bir sıra hallarda eyni mənəni bildirir: eyni cür, eyni xarakterli olmaq (mənfi mənada). Bu birləşmələrdə “bir” say mənasında yox, “eyni” təyini əvəzliyinin sinonimi olur.

“Bir” sayının iştirak etdiyi və həmin sözün birləşmənin əvvəlində gəlidiyi frazeoloji birləşmələrin əksəriyyəti feli birləşmə formasındadır. Bu birləşmələr məsdər tərkibi formasında leksik vahid səviyyəsində iştirak edir. “**Bir gözlə baxmaq**”, “**bir gözdə görmək**”, “**bir qara pula(qəpiyə) dəymək**”, “**bir yastığa baş qoymaq**”, “**bir kəsin toyuğuna daş atmaq (kiş demək)**”, “**bir qarın çörəyə möhtac qalmaq**” və s. frazeologizmləri məsdər tərkibi formasında olsa da, onları müstəqil və ya digər cümlə ilə birlikdə mürəkkəb cümlə kimi işlətmək olar. Məs: *Nəsim dayı onun sözünü kəsdi: -Hamıya bir gözlə baxmaq lazımdır, heç kimi fərqləndirmək olmaz* (İ.Şıxlı); *Təbiət hamıya bir gözlə baxır* (H.Arif).

Misallardan da görüldüyü kimi, bu frazeologizmlər, bir qayda olaraq, insana, onun müxtəlif mənəvi və həyatı davranışlarına aid olur. “**Bir gözlə baxmaq**” və ya “**bir gözdə görmək**” sabit söz birləşmələri “**fərq qoymamaq**” mənasındadır. Hər ikisində “bir” say yox, “eyni” sözünün sinonimi kimi işlənmişdir.

Bu frazeologizmlər inkarlıq kateqoriyasına münasibət baxımdan da bir-birindən fərqlənir. Birinci qrup frazeologizmlər həm təsdiq, həm də inkarda

işlənə bilər. **“Bir gözlə baxmaq”, “bir gözdə görmək”, “bir kəsin toyuğuna daş atmaq”, “bir araya gəlmək”, “bir qəmbərqulu çıxmaq”, “bir nöqtəyə vurmaq”, “bir yana çıxmaq”** frazeologizmləri buraya daxildir.

İkinci qrup frazeologizmlər yalnız təsdiqdə olur, onların inkar forması olmur. Bunlara misal **“bir yastığa baş qoymaq”, “bir evin dirəyi olmaq”, “bir köynək ət tökmək”** ifadələrini göstərmək olar. Nəhayət, üçüncü qrupa ancaq inkar formada işlədilən frazeologizmlər daxildir. Məs: **bir qara pula dəyməmək; bir tükü də tərpanməmək.**

Bu tip frazeologizmlərin eləsi də var ki, onları məsdər formasında işlətmək olmur; bunlar, bir qayda olaraq, mətndə mövcud olur. Frazeologiya lüğətində **“bir adamın burnu qanamamaq”** frazeologizmi qeydə alınır, halbuki açıq şəkildə görünür ki, bu formada adlanma-məsdər forması mümkün deyil, bunu yalnız mətndə işlətmək olar. Məs: *Şah göstəriş verdi ki, bir adamın burnu qanasın* (Nağıllardan). Bu frazeologizm “heç kimə zərər dəyməsin” mənasını ifadə edir.

“Bir donuzu əskikdir” frazeologizmi də cümlə şəklindədir, mənası “hər şeyi var” deməkdir.

b) Frazeologizmlərin çoxunda isə “bir” birləşmənin ortasında işlənilir.

Bu frazeoloji birləşmələr “bir” sayının iştirakına görə də iki qrupa bölünür. Bəzi birləşmələrdə “bir” sayının iştirakı vacibdir, onu birləşmədən çıxarmaq və ya başqa sözlə əvəz etmək mümkün deyil. Buraya **“Allah başından bir tük əskik etməsin”, “gecənin bir aləmində”, “günlərin bir günü”, “amanın bir günü”, “yeri-göyü bir eləmək”** kimi sözləri aid etmək olar. Bunlardan “bir” vahidinin çıxarıla bilməməsi həmin sözün birləşmə üçün əsas əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərir. Digər tərəfdən isə bu ifadələrin bəzində “bir” say məzmunundadırsa, daha çox hissəsində qeyri-müəyyənlik bildirir.

“Allah başından bir tük əskik etməsin” frazeoloji birləşməsində isə “bir” konkret miqdar sayı funksiyasını yerini yetirir.

“Sözü bir yerə qoymaq” frazeologizmində “bir” “eyni” sözünün sinonimidir, **“hər ağızdan bir avaz gəlir”** frazeologizmində “bir” “başqa” sözünün mənasını ifadə edir, yəni müxtəlif avazlar. Qalan frazeologizmlərdə “bir” qeyri-müəyyənlik bildirir.

Bu tiptən olan bəzi frazeologizmlər də vardır ki, onlarda “bir” iştirak etsə də, əslində həmin söz mürəkkəb-tərkibi sözün bir komponentidir. Məs: **“Əlinə bir şey keçməmək”, “heç bir şey çıxmamaq”, “əli bir yana çıxmaq”** kimi frazeologizmlərdə **“bir şey”, “heç bir şey”, “bir yan”** və s.

Bu frazeologizmlərin elələri də var ki, onlarda “bir” sayını işlətməmək də olar. Həmin frazeologizmlərdə “bir” sayının konkret vəzifə və semantik funksiyası var, konstruksiyanın frazeoloji vahid kimi formalaşması üçün həlledici rola malik deyil, burada o, daha çox məna qüvvətləndiricilik rolunu oynayır. Məs: **“Başında bir iş var”, “diş qurdalamağa bir çöpü yoxdur”,**

“özünə bir gün ağlamaq”

Qeyd etmək lazımdır ki, “bir” sayının iştirakı ilə formalaşmış və leksik vahid səviyyəsində olan frazeologizmlər bununla bitmir, lakin bu faktların özü də göstərir ki, “bir” müxtəlif mənə və struktura malik olan frazeologizmlərin yaranmasında fəal iştirak edən əsas vahidlərdən və komponentlərdəndir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanca-rusca frazeologiya lüğəti. Bakı: Elm, 1976, 247 s.
2. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, 234 s.
3. Cəfərov S.Ə. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı prosesinin əmələ gəlməsi və inkişafına dair//Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, №1, Bakı: 1977, s. 71-75.
4. Xəlilov R.Y. Saylar. Bakı: Azər nəşr, 1978, 73 s.
5. Müasir Azərbaycan dili. I hissə. Bakı: Elm, 1978, 278 s.
6. Тенишев Э.Р.Имя числительное //Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. М.: 1988, 75-81 с.

РОЛЬ И РАСПОЛОЖЕНИЕ ЧИСЛИТЕЛЬНОГО «ОДИН» В ФОРМИРОВАНИИ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В СОВРЕМЕННОМ АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Э.И.ТАГИЕВА

РЕЗЮМЕ

Структура и содержание фразеологических соединений в языке одна из тем, которая привлекает наше внимание в языке и содержании. Несмотря на использование в различных сферах большого количества насыщенных фразеологизмами произведений имеется большая необходимость создания фразеологического словаря азербайджанского языка объединяющего полностью в себе все фразеологические единицы. В формировании фразеологических объединений помимо остальных частей речи важное место занимает также имя числительное, в особенности числительное «один». В статье рассмотрены устойчивые словосочетания на основе этого числительного.

Ключевые слова: фразеологические соединения, язык, про и прерозия, сакраментальность.

THE ROLE AND POSITION OF NUMBER “ONE” IN THE FORMATION OF PHRASEOLOGISM IN THE MODERN AZERBAIJANI LANGUAGE

E.I.TAGIYEVA

SUMMARY

The article deals with the study of phraseological units, one of the language units formed and developed within the complex interaction of the language and thinking/ It is concluded that phraseological units reflect not only normative and onformative but also individual-emotional attitude towards events and facts.

Key words: language, word, one, formation, modern, Azerbaijan, system.